

Skender ZHITIA

GRUAJA SHQIPTARE SIMBOL I LIRISË SË KOSOVËS - ZONA OPERATIVE E LLAPIT (1998-1999)

Në retrospektivën e shekullit të kaluar, gruaja shqiptare përballoi të gjitha vështirësitë e jetës, duke u bërë shëmbëlltë e qëndresës dhe bartëse e proceseve me rëndësi historike, veçmas rreth kauzës së lirisë së Kosovës.¹ Në studimet e institucioneve të shkencës dhe të artit, roli dhe kontributi i gruas në çlirimin dhe jetësimin e shtetit të Kosovës zë një vend meritore dhe shumëdimensional. Gruaja, përtej familjes është shtylla kryesore e funksionimit të rregullit, është arkitekte dhe përcaktuese në zhvillimet politike, ushtarake, sociale, të kulturës dhe mbi të gjitha e shkallës së civilizimit të shoqërisë.² Si në të gjitha zhvillimet e kohës, edhe gjatë luftës çlirimtare të Kosovës në vitet 1998-1999, në këtë rast në territorin e përgjegjësisë së Zonës Operative të Llapit (ZOLL), roli i gruas ishte domethënës dhe

¹ “Zëri i Kosovës”, organ i Lëvizjes Popullore të Kosovës, Viti XV, Nr. 23, 12 qershor 1997, 7; Ethem Çeku, *Shekulli i ilegales, proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë-Dokumente*, “Dukagjini” Pejë, 2004, 74, 104, 157, 158, 295, 456, 467, 568, 708, 721, 724 (më tej: Çeku, *Shekulli i ilegales*); Muhamet Pirraku, Lëvizja gjithëpopullore shqiptare për faljen e gjaqeve 1990-1992 - kronikë, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1998, 27, 29, 30, 31 (më tej: Pirraku, *Lëvizja gjithëpopullore*); Hajrullah Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës 1991-1994*, Prishtinë, “Verana” 1995, 22 (më tej: Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës 1991-1994*); Sejdi Gega dhe Fazli Veliu, *LPK në vazhden e përpjekjeve për bashkim, themeluese e UÇK-së (pjesa e dytë)*, Shoqata e Veteranëve të Luftës së Ushtrisë Çlirimtare Kombëtare, Arbëria Design, Tetovë, 2018, 5, 34 (më tej: Sejdi Gega dhe Fazli Veliu, *LPK themeluese e UÇK*).

² Ethem Çeku, po aty; Hajrullah Koliqi, *Historia e arsimit dhe e mendimit pedagogjik shqiptar, Botimi i dytë i plotësuar*, Libri Shkollor, Prishtinë, 2012, 425, 488, 506, 521, 523.

gjithëpërfshirës. Referuar burimeve të kohës, dokumenteve dhe bashkëbisedimeve me autoritetet e ZOLL-it, gratë dhe vajzat ishin krah për krah me luftëtarët në organizim dhe mobilizim të UÇK-së.³

Në ZOLL, gratë dhe vajzat ishin të përfshira pothuajse në të gjitha strukturat organizative, nga ato me përgjegjësi të larta udhëheqëse dhe komanduese e deri tek luftëtarët që ishin në nivel togjesh, kompanish, batalionesh dhe të brigadave. Mbi të gjitha, gratë dhe vajzat ishin pjesë e luftimeve frontale mes forcave të UÇK-së dhe atyre serbe duke u bërë simbol i luftës për jetë a vdekje.⁴ Luftëtarët Shyhrete Gosalci e Ramize Abdullahu, janë shembulli më i mirë dhe unik i luftëtares me përgjegjësi udhëheqëse dhe komanduese. Ato si veprimtare të njohura të organizimeve të fshehta të Lëvizjes Kombëtare të viteve të '90-ta, me angazhimin e tyre në radhët e UÇK-së, shpërndanin mesazhin rreth domosdoshmërisë së luftës çlirimtare.

Roli dhe kontributi i tyre shtrihej përtej përgjegjësisë individuale. Ato ishin kontributdhënëse të shtimit të radhëve të UÇK-së. Me këtë rast, luftëtarët e orëve të para, Teuta Sylejmani dhe Shemsije Islami, ishin përfaqësim simbolik i shumë grave dhe vajzave luftëtare në ZOLL.⁵ Muhamet Latifi, komandant i Mbrojtjes Civile në Zonën Operative të Llapit, në bisedë e sipër thekson: “Rreshtimi i tyre në radhët e UÇK-së tregoi vlerat e larta të saj si ushtri vullnetare, e përbërë nga gjitha gjinitë, moshat dhe besimet në Kosovë, e veçmas si organizatë politike dhe ushtarake”.⁶

³ Kadri Kastrati, Nuredin Ibishi, Muhamet Latifi, Ismail Revuqi, bisedë me autorin, viti 2022, 2023; Skender Zhitia, *Ushtria Çlirimtare e Kosovë - Zona Operative e Llapit*, ribotim, Instituti i Historisë, Prishtinë, 2023, 37.

⁴ Në vazhdim, bazuar në materialin arkivor të Agjencisë Shtetërore të Arkivave të Kosovës, Fondi: TMK, Dosja Z5M, Listat e veteranëve dhe invalidëve të Zonës Operative të Llapit, evidentojmë luftëtarët në ZOLL: Bahrije Sylejmani, Ramize Sylejman Abdullahu, Shyhrete Gosalci, Valbonë Bejtush Rama, Shyhrete Mustafa, Valbona Mustafë Sopi, Vlora Mustfë Sopi, Valbona Sherif Bislimi, Teuta Rrmoku, Teuta Maksuti, Valbona Deliu, Bahtije Islam Dardani, Emine Kamberi, Fatmire Duraku, Fatmire Rama, Shkurte Rama, Fetie Rama, Fedrie Hyseni, Florie Hyseni, Hasime Hoxha, Sebahate Retkoceri, Teuta Rrmoku, Teuta Maksuti, Shpresa Shabani, Shpresa Rekalii, Shukrie Shabani, Shemsije Islami.

⁵ Kadri Kastratin, Nuredin Ibishin dhe Muhamet Latifi, bisedë me autorin, viti 2023; Avdi Raci, ish-shëf i Departamentit për Bashkëpunim Civil-Ushtarak, në Shtabin e Përgjithshëm të TMK-së (SHPTMK), bisedë me autorin; Agjencisë Shtetërore e Arkivave të Kosovës, Fondi: TMK, Dosja Z5M, Listat e veteranëve dhe invalidëve të Zonës Operative të Llapit.

⁶ Muhamet Latifi, bisedë me autorin, viti 2022.

Gruaja, si pjesë e pandarë e luftës, kontribut të jashtëzakonshëm dhe jetik ka dhënë në shëndetësi. Referuar raporteve mjekësore dhe formularëve të sektorit të shëndetësisë në ZOLL, dhjetëra gra profilesh të ndryshme mjekësore kanë shërbyer në shëndetësi. Veçojmë Fitnete Seta, komanduese e Kompanisë së Farmacisë, motrat medicinale: Selvije Mustafa, Ibadete Arifi, Merita Paçarada dhe Ajete Bashota, të cilat ishin në vazhdimësi në spitalin ushtarak të ZOLL-it, si dhe dr. Flora Brovina dhe dr. Teuta Hadri, të cilat dhanë kontribut të jashtëzakonshëm.⁷ Dr. Flora Brovina, në vitet e '90-ta ishte poete, mjeke (pediatre), humaniste dhe aktiviste e njohur për të drejtat e grave, e cila drejtoi Lidhjen e Grave Shqiptare të Kosovës dhe një klinikë për fëmijë dhe gra.

Në ZOLL ajo dha një kontributi të jashtëzakonshëm profesional rreth organizimit të shërbimeve shëndetësore dhe pajisjes me barna dhe materiale sanitare. Kontributi i saj ishte shtrirë edhe jashtë Zonës Operative të Llapit si në furnizim me pajisje mjekësore dhe organizim të spitaleve, siç ishte rasti i spitalit ushtarak në Likoc të Drenicës. Në këtë kuadër, kyçja e gjinekologes dr. Teuta Hadri, një veprimtare e paepur e çështjes kombëtare që nga vitet e '80-ta, e

⁷ Skënder Murati, *Menaxhimi i shërbimeve shëndetësore në periudhën e luftës dhe mundësitë e aplikimit të këtyre përvojave në situata të jashtëzakonshme*, temë magistrature, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Ekonomik dhe Fakulteti i Mjekësisë, viti 2005, f. 23. (Më tej: Murati, *Menaxhimi i shërbimeve shëndetësore*). Në vazhdim, bazuar në materialin arkivor të Sektorit të Shëndetësisë në ZOLL, punimi i magistraturës së Skënder Muratit: "Menaxhimi i shërbimeve shëndetësore në periudhën e luftës dhe mundësitë e aplikimit të këtyre përvojave në situata të jashtëzakonshme" dhe intervistat e zhvilluar me disa nga pjesëtarët e Sektorit të Shëndetësisë, do të evidentojmë të gjitha gratë e angazhuara në kuadër të sektorit shëndetësor, i cili ka qenë kompetent dhe përgjegjës për organizim dhe shërbim mjekësor: Fitnete Seta, motër medicine, Selvije Mustafa, motër medicine, Ibadete Arifi, motër medicine, Merita Paçarada, ndihmësmotër medicine, Ajete Bashota - mjeke, Sanije Bajqinofci - instrumentare, Ganimete Ahmeti - shërbime teknike, Metije Potoku - shërbime teknike, Naime Hoxha - absolvent i mjekësisë, Xhevrije Gashi - mjek, Sevdije Zeqiri - Mjek, Bedrie Ramadani - mjeke, Florije Hyseni - mjeke, Rifadije Maqastena - mjeke, Naime Haliti - mjeke, Miradije Rrahmani - instrumentare, Ajmane Ahmeti - instrumentare, Nefise Hajdini - teknike anestezioniste, Tefta Ahmeti - mjeke anesteziologe, Burbuqe Bruqi - mjek anesteziolog, Shyhrete Hodolli - instrumentare, Feride Latifi - teknike e anestezionit, Feride Demaku - teknike anesteziste, Teuta Hadri - mjeke gjinekologe, Bahrije Velu - motër medicine, Hava Haxholli - motër medicine, Zarife Gashi - mjeke, Hana Haxholli - motër medicine.

burgosur politike, aktiviste dhe anëtare e disa forumeve politike e shëndetësore, ishte e një rëndësie të shumëfishtë. Skender Murati, shef i Sektorit të Mjekësisë në ZOLL, derisa flet për dr. Teuta Hadrin mes tjerash kujton: “Doktoresha mori detyrën dhe rolin e saj që i takonte në sferën profesionale gjinekologjike dhe shërbeu me dinjitet të lartë në ndihmë dhe përkrahje të nënave shtatzëna, e shpeshherë kreu edhe detyra të tjera mjekësore që paraqiteshin në terren gjithandej zonës”.⁸

Përveç kontributit profesional, pjesëmarrja e personaliteteve të tilla në luftën çlirimtare ishte një reflektim besimi dhe inkurajimi për shumë të rinj dhe të reja që të kyçeshin në radhët e UÇK-së.⁹ Se roli i gruas ishte shumëdimensional tregon edhe kontributi i saj rreth financimit të UÇK-së. Financimi për kauzën e çlirimit të Kosovës ishte i një karakteri unik, ku një shembull të veçantë paraqitën gratë shqiptare, të cilat mes tjerash, zbukurimet e tyre si stolitë e arit dhe xhevahirë të ndryshëm i dhuruan për armatosjen e ushtarëve dhe organizimin e luftës çlirimtare. Avdi Kiçmari, shefi i Sektorit të Financave në Zonën Operative të Llapit, derisa në funksion të kësaj çështjeje po bisedonim për rolin e gruas, thekson: “Simbolika më e mirë e shumë grave kontributdhënëse janë katër gratë e familjes Shabani nga fshati Letanc, të cilat dhuruan stolitë e tyre të arit për nevoja të UÇK-së”.¹⁰

Veç kësaj, gratë shqiptare gjatë luftës për ushtarët e UÇK-së gatuan ushqime, i pastronin uniformat si dhe shtrojnë e mbulojnë. Ato ishin siguria për pastërtinë e luftës çlirimtare.¹¹ Ato, duke u kënduar heroizmave të luftëtarëve, kalonin mbrëmjet duke thurur çorapë, dorëza, xhemperë, si dhe gjëra të tjera, të nevojshme për ushtarët e lirisë. Me këtë rast veçojmë gratë dhe vajzat e familjes Maqastena nga fshati Halabak, të cilat janë simbolikë për të gjitha gratë e vajzat e mbi 300 familjeve, ku UÇK-ja në ZOLL-i po gjente strehë qëndrimi,

⁸ Skender Murati, bisedë me autorin, viti 2022.

⁹ Kadri Kastrati, Nuredin Ibishi, Muhamet Latifi, Ismail Revuqi, bisedë me autorin, viti 2022, 2023; Murati, *Menaxhimi i shërbimeve shëndetësore*, 37.

¹⁰ Avdi Kiçmari, bisedë me autorin, viti 2022. Donacion të njëjtë (nga një pesë lirësh dhe një lirë) kanë dhurua znj. Hysa Shabani, Nazife Shabani, Fatmire Shabani, Fikrie Shabani dhe Syzana Shabani.

¹¹ Agim Emini, Isak Curri, Agim Zhitia, Shyqyri Zeqiri, bisedë me autorin, viti 2020-2023; Teuta Hadri, *Krimi që pashë me sytë e mi II*, “Gutenberg” Tiranë, 2016, 295.

ushqimi dhe organizimi për luftën çlirimtare.¹²

Gratë, me pjesëmarrjen e tyre në luftën çlirimtare, me dëshirën dhe sakrificën e tyre me frymën e atdhedashurisë lridashëse, po përcillnin mesazhin tek luftëtarët e lirisë se ishin krah tyre, se ishin mbështetja e tyre, se ishin pjesë e luftës për liri që po zhvillonte UÇK-ja në ZOLL.¹³ Gruaja shqiptare gjatë luftës në ZOLL ishte shembulli i vetëmohimit, i kujdesit për ushqimin, sigurimin dhe edukimin e fëmijës së saj, të familjes dhe rrethit familjar. Janë të shumtë shembujt rrëqethës të gruas për vuajtjet gjatë luftës.¹⁴ Ajo përjetoi e duroi poshtërimin çnjerëzor të forcave serbe, vetëm e vetëm që të shpëtojë qenien e shenjtë, fëmijën, familjen dhe shpresën për liri.¹⁵

Fare në fund, gjatë luftës çlirimtare 1998-1999 është vlerësuar roli dhe kontributi i gruas, e cila ishte shëmbëlltyrë e mençurisë, çiltërsisë, bujarisë, moralit, trimërisë, sakrificës, qëndresës heroike në luftë, si dhe pjesë e proceseve të ndryshme të jetës sociale, ekonomike, kulturore, humanitare, politike e ushtarake rreth synimit për lirinë dhe pavarësinë e Kosovës. Prandaj, lirisht mund të themi se, gruaja shqiptare është simbol i jetësimit të shtetit të Kosovës dhe heroína e luftës çlirimtare.*

¹² Agim Emini, Bekim Begolli, Xhevdet Stublla, Isak Curri, Arsim Konushefci, luftëtarët e njësiteve Kështjella 26 dhe 33 të cilët kanë qenë të vendosur në këto familje, bisedë me autorin, viti 2020, 2022.

¹³ Kadri Kastrati, Nuredin Ibishi, Muhamet Latifi, Ismail Revuqi, bisedë me autorin, viti 2022, 2023.

¹⁴ Kadri Kastrati, Nuredin Ibishi, Muhamet Latifi, Ismail Revuqi, bisedë me autorin, viti 2022, 2023.

¹⁵ Josef Martinsen, *Çfarë ndodhi në Kosovë? 1998-1999, një dokumentim*, Përktheu nga anglishtja dhe përshtati Lirak Gjoshi, (*What Happened in Kosovo 1998-1999 – A Documentation*, 2010), Syppress Forlag, Oslo, Norvegji, f. 40; Top Channel Albania, emisioni “Gratë e përdhunara”, dt. 24 mars 2015; TV “Klan Kosova”, emisioni “Rrëfihen gratë e përdhunara gjatë luftës”, dt. 2 nëntor 2015; RTK1, emisioni “TEMA”, “Dhunimet e grave gjatë luftës në Kosovë”, dt. 13 maj 2016.

* Në shenjë vlerësimi dhe respekti për gjithë rrugëtimin e gruas ndër vite, veçmas gjatë luftës çlirimtare, më 12 qershor 2015, është ngritur monumenti Heroinat. Monumenti është i fokusuar në krijimin e një fytyre përfaqësuese të grave kosovare.